

Från forna dagars Gestrikland.

Hagberg, Louise,

22 B h Br.

National Library
of Sweden

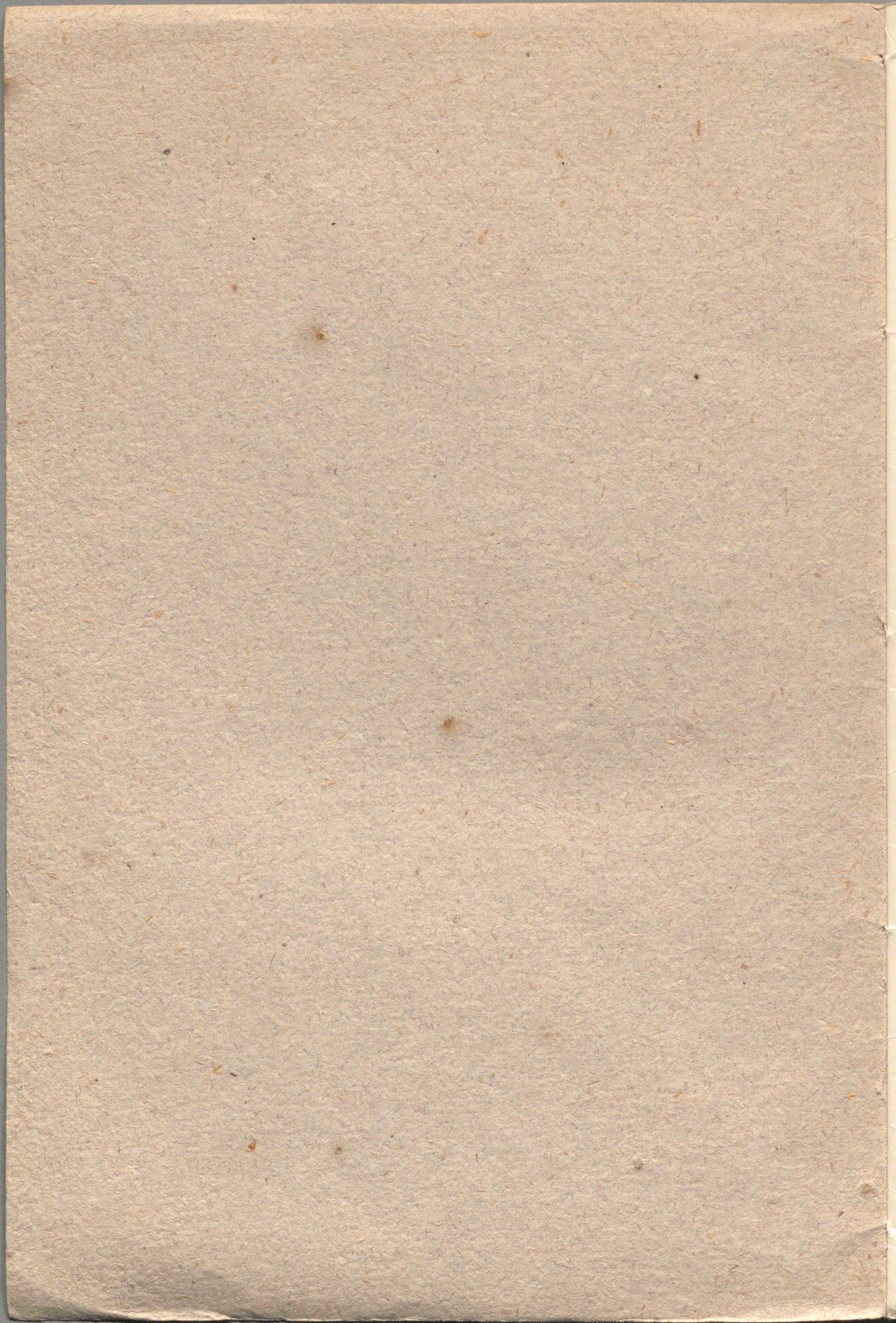
HAGBERG, LOUISE

Från fona dagars Gästrikland

Fr. Samli
Gästrikland
Fr.
Gästrikland
(B)

1922.

Från forna dagars Gestrikland.

Av Louise Hagberg.

Det är mycken gammal tro och sed, som ännu lever kvar i våra bygder, och detta ej blott, som mången kanske tror, i långt avlägsna trakter utan ofta i närheten av, ja till och med inom städernas hank och stör, i nära kontakt med själva det pulserande stadslivet. Detta gäller ej minst landskapet Gestrikland, där man nästan överallt finner goda tillfällen till att studera resterna av gångna tiders kultur, av fordomtima livsåskådningar, och mången gång blir man även helt överraskad av den ursprunglighet, den primitiva uppfattning, som där ännu flerstädes är till finnandes, och som präglar dessa sena tiders vittnesbörd om forna dagars tro och liv.

Ger man sig ut på forskningsfärd uppe i Gestrikebygder för att taga reda på och teckna upp, vad folket kan ha att förtälja om förflutna dagar, såsom författaren i år på uppdrag av Nordiska Museet haft tillfälle att göra, blir man vanligen mottagen med stor förståelse. Helt naturligt är det härvidlag de gamla, som ha det mesta att ge, och så snart de få klart för sig vad saken gäller, och att ändamålet med besöket är att bevara deras hågkomster för kommande tider, så börja de i allra flesta fall att villigt och intresserat förtälja om vad de upplevat och ännu ihågkomma. Att mycket i våra dagar är bättre än förr det medge de visst, men — tänk ändå, den gamla goda tiden, då allt var »så gemytligt och gemensamt», då man var »som ett allihopa»! Förr höll folk tillsammans mycket mer än nu. Och vad roligt man hade se'n! De bli rent av »på huppen», d. v. s. uppspelta, de gamla ibland, när de t. ex. beskriva hur ett storbröllop brukade att firas i deras ungdoms dagar. »Inte är det några bröllop numera», mena de. Men i gamla tider, då kunde man ha bröllop, som ofta varade i en hel vecka, och gästerna kommo då till bröllopgården med »matrust» eller stora förningar. En gäst från ett bondehem brukade förutom allt annat

ha med sig en hel fläskskinka och en »brudtjänare» eller upppassare »underkäften av en gris». Så berättas det ifrån Järbo. Där började emellertid seden med de stora matrustningarna att försvinna redan på 1870-, 80-talet, då det blev vanligt att förse de till ett bröllop utfärdade tryckta bjudningsbrev med orden »utan matrustning».

Hur pyntat och fint man än må ha vid ett nutida bröllop på landet, så kan det dock aldrig gå upp emot den fina nystugan där brölloppen brukade att firas, och som försetts med en grann »brudhimmel», vilken konstförståndiga gummor hjälptes åt med att kläda uppe i vänstra hörnet av rummet, där brudparet hade sin plats. Först sattes ett lakan med röd och vit frans upp, och så skulle det vara fina äkta »röschalar» och halsdukar och små speglar, som fästes inom rutor av fina sidenband. Så åtminstone gick det till i Järbo.

I hörnet mitt emot brudhimmeln satt »bytthimmeln», som var nästan lika klädd, men den satt tvärs över hörnet, så att den hade ej så många sidor som brudhimmeln. De stintor, som voro »uppssare», klädde bytthimlen, under vilken de hade drickat, och till den sparade de gärna sina grannaste halsdukar, de ville ha den vackrast, och de hade ju ej heller så många sidor att tänka på.

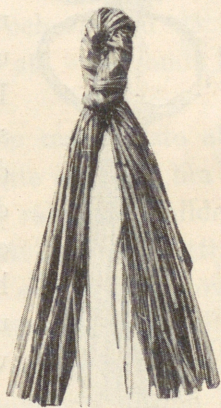
Och vilken ståt var det ej, när så hela brudföljet med förridare och spelmän i spetsen for till kyrkan, brudparet i vagn och de flesta övriga till häst. Det kunde vara 40 till 50 hästar. På hemfärden ifrån kyrkan möttes följet understundom av utklädda, som hade varjehanda upptåg för sig, innan så alla bänkade sig för att inta den festliga bröllopsmåltiden.

På kvällen samlades mycket »slo» utanför stugan — så kallades de som kommo för att se bruden. — Då skulle brudtjänarna stå med hemmagjorda talgljus i händerna och lysa bruden, när hon visade sig. Hon hade då en silverpokal med öl i handen och gav att dricka åt »det där slo», och den fick brudtjänarna in med och fylla på litet emellan. Och så fort det kom något nytt slo, så fick bruden ut igen för att visa sig. »Vi va sta' å sloade på bröllop» brukade man säga i Järbo.

Under hela bröllopet hade spelmännen fullt göra, ty det dansades flitigt. Ofta voro de två, en fiolist och en klarinettblåsare.

Efter bröllopsmåltiden skulle bruden dansa med varenda en, först med prästen och sedan alla de övriga, men ofta togs det då helt korta låtar för att spara henne.

Ett vanligt nöje som brukade företagas sista dagen, var »dansen kring kabben», vilket beskrives olika ifrån olika orter, mer eller mindre ursprungligt. En väldig kabbe, storändan av ett träd, forslades in i bröllopstugan. En gång, så berättas det från Torsåker, hade den till och med räckt ända upp till taket. Ibland placerades kabben mitt på golvet, och så dansade först brudparet och sedan alla de övriga parvis omkring densamma. Spelpengar togos upp åt spelmannen, varvid den insamlade summan lades på kabben. Ibland ställdes kabben i ett hörn av stugan med ett bord framför, eller också placerades där ett högt bord med en bräda nedanför. Innanför i hörnet stodo tvänne manliga »uppassare», och när ett par hade dansat, skulle de stiga upp på kabben eller brädan framför bordet och offra en slant, som skulle tillfalla kärlvasken, den, som diskade, varefter den manliga kontrahenten undfägnades med en sup och den kvinnliga med dricka. »Nu kommer han och super opp en slant och dricker henne till. Hurra-a-a-a» ropades det. Ibland var det alla gäster, som så dansade kring kabben, och ibland endast de ogifta. »Det skulle vara man och kvinna, några som höllos med varann.»

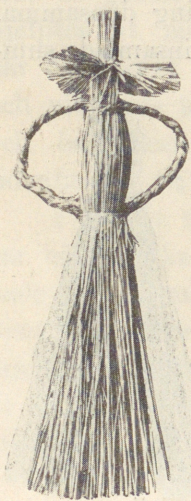
»Jultyppe». Hille s.n.

Mycken utklädnung förekom under bröllopen och många andra roligheter, men skulle man utförligt berätta om hur det gick till vid sådana gammaldags bröllop, så skulle det bli en lång beskrivning och skiftande för varje olika trakt.

Och julen se'n. Den var då förr en verklig helg i motsats till vad den är nu. Och vad gamla och unga då hade roligt tillsammans, oaktat att allt var så mycket tarvligare. Men man förstod att roa sig utan stora pretentioner den tiden. Hur högtidligt var det icke, när julhalmen breddes ut på stugans golv, och så roliga alla de muntra lekar voro, som man sedan företog sig i halmen. Det skulle vara lång fin råghalm, som breddes ut

över hela golvet, sådan som numer ej är så lätt tillgänglig, då ju slagtröskningens dagar länge sedan äro förbi.

Av långhalm gjordes sedan flera olika figurer såsom bockar och juldockor eller »jultyppor». Särskilt med juldockan eller jultyppan, som ofta fick en riktig mänsklig skapnad, brukade en rolig lek, som kallades »att ta juldockan», företagas. En person lade sig ned på golvet och ställde halmdockan bakom huvudet. Så kastade han upp benen, fattade dockan med fötterna och slungade henne ut på golvet. På en del håll åter skulle dockan sättas ned igen på sin förra plats. Det fordrades minsann vighet till sådana lekar.

»Jultuppa».
Hedesunda s.n. H.
0.765 m. Nordiska
Muséet nr 132,520.

Under hela helgen skulle bordet stå dukat med varjehanda julmat och alla besökande skulle undfägnas, inte fick någon gå med julen ur huset. Ingen tiggare fick gå ohulpen, och åt tomten sattes en skål med gröt ut i ladugården. Glömde man det, så drog han bort allt det han förut dragit till den gården. I en gård i Ovensjö för en del år sedan såg en tjänsteflicka en julafton, hur matmodern slog mjölk på en tallrik. Nyfiket undrade flickan, vad det skulle vara till. »Jo, vittorna mina skola ha det», fick hon till svar.

Om Julnatten skulle julljuset brinna hela tiden. Dess sken höll alla onda väsen, som då voro i rörelse, på avstånd och skyddade gårdens innevånare.

Det var många underliga väsen, som funnos förr i tiden, men vilka numera alldeles försvunnit, eller som man åtminstone mera sällan hör talas om, de »tar av allt mer» säges det.

Så t. ex. hände det ofta förr vid kolning ute i skogarna, att kolaren ropades vid namn, när det höll på att ta eld uti milan. För omkring trettio år sedan var det i Hille en man vid namn Lars, som låg ute i skogen och kolade, och så snart det var något på tok med milan, när han låg och sov, så vaknade han vid att han tydligt hörde sitt namn ropas. Det hände aldrig annars, än när det var fara på färde. Det var en vänlig makt, som hjälpte honom, sade man. Det var skogs-

frun, skogsrådet menade andra, som så brukade uppenbara sig för kolaren och varsko honom i hans ensamhet.

Men skogsrådet hjälpte dem även till att hålla noggrann ordning. När de voro ute och kolade i skogen, voro de rysligt rädda för skogsrådet, som inte tålde, att de hade oordentligt. Inte tordes de därför ha ostädat på vedbacken utan de krav-sade noggrant ihop alla spånor och togo in dem. Så nog-grant som möjligt sopade kolaren varje afton omkring milan, men i all synnerhet lördagskvällen, på det att inte några så-dana där, som gingo och stökade bakefter, skulle komma dit för att städa. — Skogsjungfrun sades ha en lång svans med två knutar på.

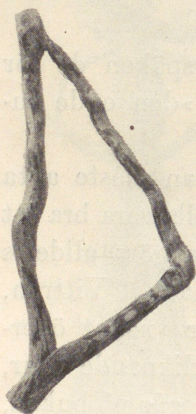
För övrigt var det mycket »skromt» och spöken då för tiden, och ibland kunde det rent av hända, att »den onde ku-sen» eller »ondbussen» själv uppbarade sig.

Några som än i dag äro farliga, och som man måste akta sig för att ej skada, äro vittrorna. Det skall inte alls vara bra att göra en vittra illa. Fastän det kan man ju råka göra alldeles ovetande och utan någon som hälst avsikt att skada. Vittran, vilken säges vara »trolleyngel eller trollfä» eller »något över-naturligt» beskrives i Valbo som ett litet maskliknande djur, vilket lever i vatten eller på fuktiga ställen och går på buken, som om den skulle krypa fram. Enligt somligas utsago har en vittra många färger, enligt andras åter är den rödaktig. Randig som en zebra eller lindad som ett lindebarn säges den vidare vara. Farligt är det som sagt att göra något ont åt en vittra, och det kan man ju alldeles ofrivilligt göra genom att t. ex. trampa på den eller slå ut hett vatten. Skadar man emellertid en vittra, så märker man det snart nog, för då blir det s. k. »iråk» då man »råkar», »råkar för» eller »råkar i» som det heter, d. v. s. får en hastigt påkommande sjukdom såsom utslag, svullnad, värk eller dylikt. En gammal fru, som nu är död, fick en dag ont i en fot och vände sig då till en »klok», vilken sade, att när hon varit ute i kålgården, hade hon kommit åt något djur med spaden, »och så länge det dju-ret lever, sade den kloka, »så länge får ni också ha ont i foten».

Det fanns många s. k. kloka förr i tiden, och de förstodo att bota dylikt iråk genom att »kasta ut» eller »slå ut» för

eller »smälta» över den sjuka. I ett dylikt »utslag» skulle det vanligen vara föremål från den sjukas kropp såsom hår och naglar och så olika metaller m. m., ibland ända till »9 delar». Utslaget skulle ske över vänster axel och vid en korsväg eller i rinnande vatten under uttalandet av en viss formel, varvid den sjuke skulle vara inomhus, hälst ha gått till vila.

När man brukade kasta ut i Torsåker, skulle man ha bly, tenn, guld av en ring, litet hår och så brännvin. Detta rördes ihop, och så skulle man gå ut med det kl. 12 på natten och med högra handen gräva en grop vid väggen, där den sjuke låg innanför i sängen, så att gropen kom utanför hans huvud. Det man rört ihop skulle man då ha i en kopp i vänster hand och över högra handen slå detta ned i gropen. Och så skulle man säga: »Lek med silver och guld och släpp människans kött och blod».

»Valbunden kvist». Hille s:n.

Ett annat bra medel mot sjukdom har varit att »ta eld mellan särken». Man skulle då stå mellan öster och väster och ta elden motsols. Vanligen var det ett eldkol man så släppte ned innanför särken.

Var det ett barn, som led av den så kallade »engelska sjukan», brukade man ta sin tillflykt till en »vålkvist» eller »valbunden kvist» bestående av en naturvuxen grenögla, genom vilken man under uttalandet av en formel drog det sjuka barnet motsols.

Eller också skar man upp en jordtorva, så att ena ändan var fri, och den andra satt fast i jorden. Barnet skulle lindas in i ett skynke, och två personer skulle hjälpas åt att föra barnet under jordtorvan, medan en tredje stod och höll upp den. På så sätt fördes barnet igenom trenne gånger motsols. När detta var gjort, togs skynket av och lades under torvan, som därefter fälldes ned igen. Och när så skynket hade ruttnat i jorden, skulle barnet vara friskt. Allt sådant skulle ske på en torsdagskväll, ty det är »trollkvällen».

Den ursprungliga innebörden med denna sed har nog avsett en renings- och magisk-symbolisk födelseakt, varvid sjuk-

domen skulle avskrapas och överföras på trädet eller det av barnet burna plagget.

Var det något åt kreaturen visste de kloka även råd därför. Som djuren i allmänhet ha en stark åtrå efter hemmet, är det ofta vanskligt att få dem att trivas på ett nytt ställe. För att få t. ex. hästen att fästa sig vid nya hemmet, brukar man föra den nyköpta hästen trenne gånger motsols kring den första jordfasta sten, som finnes vid ladugården på det nya stället. Ett annat sätt att få en häst eller ko till att trivas är att med en knivsudd taga tre gånger under tappen på drickstunnan i källaren och ge den att dricka. Man kan även leda hästen in i köket och föra honom tre gånger motsols kring bordet och därefter låta honom äta ur en vid bordet stående, med råg fylld gryta.

Kor, som gå bort, och som man inte kan få hem, kunna bindas vid hemmet genom att man tar tre tagelstrån ur svansarna och knyter fast i spisstolpen.

Verkan av dylika magiska medel kan ytterligare förstärkas genom det talade ordets kraft, eller också kunna enbart besvärjelser verka. När man har köpt en häst behöver man endast, för att få honom att trivas, säga i hans ena öra:

»Me' mej ska du bli,
Me mej ska du bo.
Och när mej ska du trivas
Och aldrig trå».

Ett annat sätt för att en ko inte skall längta är att stoppa en brödbit under vänster arm, så att den blir varm. Och så skall man ge kon den biten i samma ögonblick som man tar henne från det gamla stället. Då längtar hon aldrig mera dit.

Men om det funnits många kloka, som kunnat bota och hjälpa sina medmänniskor, när dessa råkat för sjukdom eller annat ont, så har det också funnits sådana som ha kunnat sätta sjukdom och varjehanda otyg på folk. »Trolla åt varann, det ha de kunnat mangrant» säges det. För övrigt lär det ännu finnas folk, som äro utav trollsläkt och som kunna litet av varje.

De trollkunniga förr i tiden lärde sig mycket ur »svartkonstböcker» och små läkarböcker. Det skall bland annat fin-

nas en bok, benämnd »Sluga Gubben», vilken skall innehålla litet av varje.

En riktig »vetenskap» är det att kunna »ställa» villebråd till sig. Det var en pojke en gång, som skröt med, att hans far kunde ställa så många harar han ville under sin byggnad, så att han bara hade att skjuta, och fisken ställde han upp i ån, så att man kunde ta hoptals med händerna.

Var det någon som så tog bort villebrådet för andra, så gjorde man gärna, vad man kunde, för att förtrolla hans bössa. Men den förtrollningen kunde då hävas genom att låta en levande orm krypa in i bösspipan och så i soluppgången skjuta av den mot solen.

Var man gramse på en granne och ville komma åt honom, visste man nog råd för det också. Plötsligt kunde det kanske hända, att den grannen ej fick något vatten i sin brunn, som annars brukade att vara givande. Vad orsaken då var, kunde man nog snart förstå, ty lägger man kvicksilver i en brunn, så drar sig vattnet genast åt ett annat håll.

Ett annat sätt att komma sin nästa till livs har varit att på hans tomt eller vret kasta eller gräva ner ett självdött djur, till exempel en katt. Det förstör alldeles växtligheten.

Mest har väl emellertid dylik trolldom använts, när det gällt kreaturen, och därför har man inte gärna släppt okända, eller dem man misstänkt för att inte ha rent mjöl i påsen, in i sin ladugård. För övrigt finns det ju folk, som ha onda ögon, och man kan ju tänka sig, vad de kunde komma ont åstad. Det blev fel med mjölkningen, om en sådan endast strök med handen på en ko. På ett ställe hade man en gång en kviga, som hade ett synnerligen fint juver, och som mjölkade ovanligt bra. Så kom där en dag en gumma in, som sade: »Kors så vackert juver den kvigan har». Den gumman borde de ej ha släppt in, ty när de se'n om kvällen skulle mjölka kon, så kunde de inte mera få någon mjölk från henne. Var det därför någon som kom in i en gård, där en ko nyligen hade kalvat, och berömde dennas juver, så svarade gärna den som rådde om kon något grovt, för att förta verkan av det sagda. Då skulle kon inte kunna bli skadad. Det kunde även hända, att ägarinnan,

innan den besökande hunnit yttra något, själv sade: »Det var fina kalvar det där» och så lade hon till det grova uttrycket.

Likadant är det med blommor och växter. Är det någon, som är avundsjuk på att man har fina blommor, så vissna de alldeles ner. Det har varit de som ha velat köpa krukväxter och blivit nekade, men då har det inte dröjt länge, förrän det varit alldeles slut med växterna.

När de trollade kor åt varann eller skylldes varann därför, kunde det ibland gå så långt, att de togo ut stämning, så att det blev tingssak av. Vill man emellertid förta verkan av dylik trolldom, skall man slå den som trollat, så att han blöder, för då löses förtrollningen, och han kan inte trolla något mer. En dag stod en gumma och kokade gröt i spisen med ryggen vänd mot dörren. Då kom en karl in och slog till henne med ett grimskäft, med det fick han väl fram bloden lättare. »Ge mig igen smöret» sade han. »Har jag fått något smör från er, som jag glömt att ge igen» frågade den häpna gumman. Karlen svarade bara: »Ge mig igen smöret», och slog så ett slag till. Tre slag fick hon, för tre gånger skulle de slå. Gumman förstod, att karlens ko hade sinat, och att hon hade blivit utpekad såsom den, som skulle ha förgjort kon, så att mjölken hade dragits bort, och karlen på så sätt ej fått det smör, han hade beräknat.

Men man har även vetat att på annat sätt skydda sig för dylik trolldom. När till exempel en ko hade kalvat och så skulle få att dricka för första gången efter det hon hade burit, så lades i driicksämbaret litet salt och mjöl och eld och så en täljkniv, och om man så hade till hands en sup. När kon hade druckit, skulle kniven tagas upp och tre gånger motsols föras omkring henne och därefter sättas upp i taket ovanför kon i ladugården. När den kniven satt där, skulle ingen kunna trolla kon.

Stål och eld kunna även verka, att trollkunniga ej kunna göra något ont. Så fort därför någon främmande hade varit inne i hennes ladugård, var det en gumma i Valbo, som alltid skyndade sig att ta stål omkring alla kreaturen.

Såsom ett mot all slags förgörning och trolldom synnerligen verksamt medel har sedan uråldriga tider elden ansetts. Elden, som ju till sitt väsen är besläktad med solen och blivit till en sinnebild av densamma, har sedan gammalt hållits såsom helig,

och än i dag fortlever en fast tro på solens underbara kraft. »Elden är bra för allting», säges det, och alltjämt låter man sig angeläget vara lägga eld i det nyfödda barnets tvättvatten för att skydda det mot ont inflytande. Förr skulle dessutom alltid ljus brinna hos det lilla nyfödda barnet, innan det hade upptagits i kristendomens sköte, och således ännu var »hedet».

Och har en gård haft besök av någon elak käring eller en »skojoerska», så finner nog husmodern det vara rådligast att slänga en eldbrand efter henne för att på så sätt förta verkan av hennes onda anslag.

En uråldrig nordisk folksed har varit att vid de stora årliga solfesterna upptända stora eldar eller offerbål, varigenom man sökt att rena trakten och skrämja bort alla farliga väsen, ty så långt som elden syntes, skulle, troddes det, ingen ond makt ha kraft att skada. Ännu i dag tändas i Gestrkland vid Valborgsmässotid stora flammande eldar uppe på berg och på åsar. Än är det stora kasar av hopsamlat ris eller bråte, som antändas, och än är det på stänger uppsatta tjärtunnor, som i mångfald lysa uppifrån höjderna minnande om att nu firas Valborgsmäss. Vanligen tändas eldarna år efter år på samma platser.

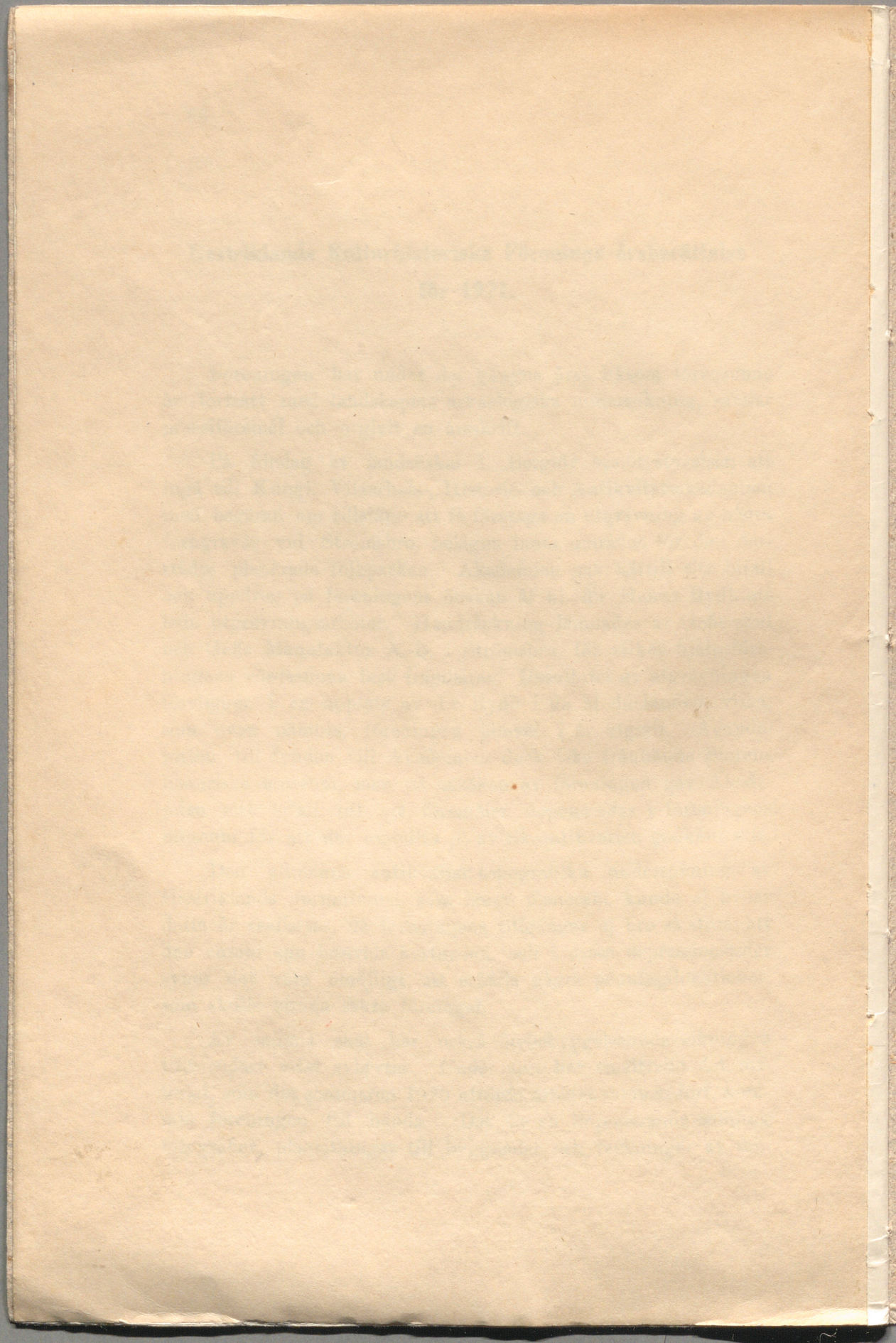
Liksom solen och elden har även månen, såsom vid nytändningarna och i synnerhet vid nyårsny, tillskrivits ett visst inflytande. Allt vad som sker i ny eller vid växande måne blir lyckosamt och fruktsamt, men vad som företages vid nedan eller avtagande måne förminskas. Det är sålunda till exempel vanligt att fåren klippas i ny, på det att ullen må växa så mycket bättre, under det att kornas svansar klippas i nedan, för att de ej skola växa så fort.

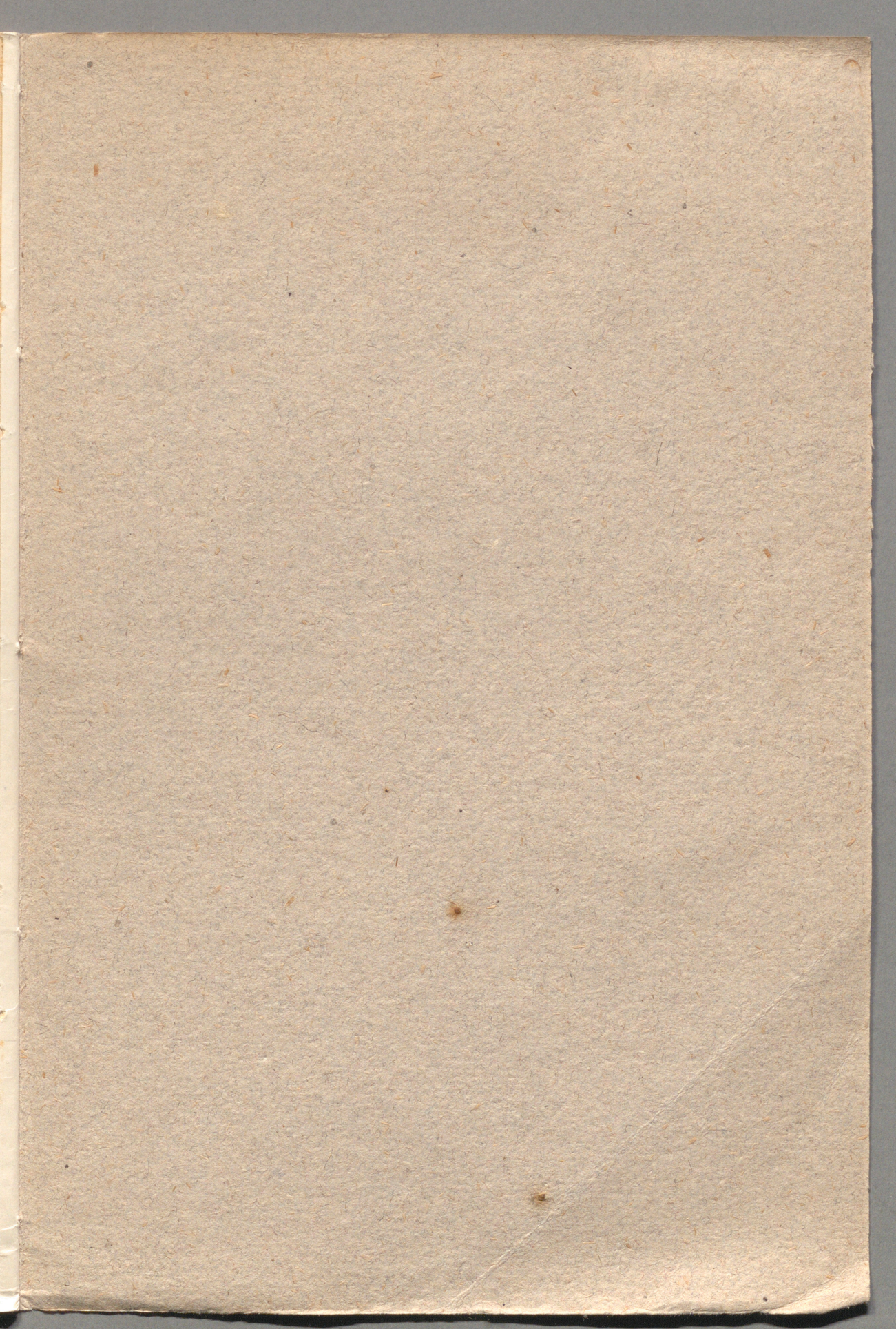
Att lysning tages ut i ny, för att det skall bli ett lyckosamt äktenskap, är en gammal vitt utbredd sed.

Men gammal tro och sed försvinna allt mer och mer. Det går hastigt i våra dagar, och livet blir allt mer och mer jämstruket, i och med att de för de olika orterna särtecknande gamla sederna försvinna. Att alltjämt vidmakthålla dem alla det låter sig med de ändrade tidsförhållandena icke gärna göra, och vore väl knappast heller alltid så önskvärt. Med vemod är det dock man ser en hel del vackra gamla seder och bruk dö ut och glömmas bort. Men om vi ock ej kunna levande bibehålla dem

genom tiderna, så kunna vi dock, så *böra* vi bevara dem i hågkomsten, så att minnet av vad som en gång varit våra förfäders egendom, de kvarlevande resterna av deras uppfattning och åskådning, av de seder och bruk, som kännetecknat deras liv i helg och i söcken, må leva kvar som ett vittnesbörd för kommande tider och släkten, och till ett underlag för våra efterkommande att bygga upp framtiden på, ty

Ur forntids grund
Skall framtid spira.

National Library
of Sweden

60001000309406

Söder. Hovvårdens Teater 1922